

ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ ЕЖЕЛГІ БАСПАНАСЫ – КИІЗ ҮЙ

Темірғали АРШАБЕКОВ* 

Дария ИБРАЕВА** 

Аңдатпа

Қазақтардың ежелгі баспанасы киіз үйінің этнографиялық зерттеуі қазақ халқының дәстүрлі өмір салтын терең талдау болып табылады, дәстүрлі киіз үйге назар аударады. Зерттеу киіз үйдің тұрғын үй ретінде қалыптасуы мен бейімделуіне табиғи және климаттық жағдайлардың әсеріне екіпін жасайды. Археологиялық олжалар мен этнографиялық деректерді егжей-тегжейлі талдау оқырмандарға қазақ халқының өміріндегі киіз үйдің бірегей мәдени және тарихи құндылығы туралы терең түсінік береді.

Мақала осы артефактінің тарихи және мәдени аспектілерін қамтитын жан-жақты перспективаны ұсынады. Авторлар көптеген ғалымдардың еңбектерін толық зерттейді, олардың әдістемелері мен тұжырымдарын қарастырады және археологиялық олжалар мен этнографиялық деректерге өзіндік талдау ұсынады. Жоба киіз үйдің архитектуралық, әлеуметтік-мәдени және функционалдық аспектілеріне назар аудара отырып, тұрғын үй ретінде эволюциясына баса назар аударады. Зерттеу дереккөздергеауқымды шолуды қамтиды және қазақтардың ежелгі тұрғын үйлерінің этнографиясын зерттеудегі негізгі үрдістер мен жаңашыл тәсілдерді бөліп көрсетуге мүмкіндік беретін алдыңғы зерттеулерді сыни талдауға шоғырландырады.

Зерттеу болашақ зерттеулер мен этномәдени дәстүрлерді сақтау үшін жаңа перспективалар ұсына отырып, қазақ халқының дәстүрлі архитектурасы мен мәдени мұрасын түсінуге маңызды үлес болып табылады.

Кілт сөз: киіз үй, қазақ халқы, этнографиялық зерттеу

ДРЕВНЕЕ ЖИЛИЩЕ КАЗАХСКОГО НАРОДА – ЮРТА

Аннотация

Этнографическое исследование древнего жилища казахов - юрты представляет собой глубокий анализ традиционного образа жизни казахского народа, фокусируясь на их традиционном обителе - юрте. Исследование также обращает внимание на влияние природных и климатических условий на формирование и адаптацию юрты как жилого помещения. Подробный анализ археологических находок и этнографических данных дает читателям глубокое понимание уникальной культурной и исторической ценности юрты в жизни казахского народа.

Статья предоставляет всестороннюю перспективу, освещая исторические и культурные аспекты данного артефакта. Авторы подробно исследуют труды многих ученых, рассматривают их методологии и выводы, а также предлагают собственный анализ археологических находок и этнографических данных. Проект акцентирует внимание на эволюции юрты как жилищного сооружения, уделяя внимание его архитектурным, социокультурным и функциональным аспектам. Исследование включает обширный обзор литературы и концентрируется на критическом анализе предыдущих исследований, что позволяет выделить ключевые тенденции и новаторские подходы в изучении этнографии древних жилищ казахов.

Исследование является важным вкладом в понимание традиционной архитектуры и культурного наследия казахского народа, предоставляя новые перспективы для будущих исследований и сохранения этнокультурных традиций.

Ключевые слова: юрта, казахский народ, этнографическое исследование.

* Қарағанды облыстық ғылыми техникалық құжаттама жөніндегі архив басшысы, temir_amir@mail.ru.

** Қарағанды облыстық ғылыми техникалық құжаттама жөніндегі архив қызметкері, dariya060891@gmail.com.

KAZAK HALKININ ESKİ KONUTU – YURTTUR

Özet

Kazakların kadim barınağı ve konut olan keçe evini etnografik açıdan araştırmak Kazak halkının geleneksel yaşam tarzını derin bir şekilde incelemekten ibarettir. Ayriyeten bu çalışmayla destürlü keçe evine önem verilmektedir. Araştırmada keçe evinin bir barınak olarak oluşması ve adaptasyonuna dair doğal ve iklimsel olayların tesirinden de söz edilmektedir. Arkeolojik bulgularla etnografik verilerin teferruatlı incelenmesi okuyuculara Kazak halkının yaşamundaki keçe evinin eşsiz kültürel ve tarihi değerinin derinlemesine anlamalarını sağlar.

Adıgeçen makale belirli bir eserin tarihi ve kültürel yönlerini vurgulayarak kapsamlı bir bakış açısı sunmaktadır. Yazarlar daha evvel yapılan birçok bilim adamlarının makale ve eserlerini ayrıntılı olarak araştırıp, yöntem ve bulgularını inceleyerek, arkeolojik buluntular ve etnografik veriler üzerine kendi fikir, yorum ve analizlerini sunmaktadır.

Çalışma keçe evinin konut yapısı olarak oluşma evrimiyle mimari, sosyal kültürel, işlevsel yönlerine önem vermektedir. Aynı zamanda literatürün kapsamlı bir incelemesini içermektedir ve önceki araştırmalardaki eski konutların etnografyasına yönelik temel eğilimler ve yenilikçi yaklaşımları vurgulamayı mümkün kılan eleştirel inceleme yapılmıştır.

Mevzubahis araştırma Kazak halkının geleneksel mimarisini ve kültürel mirasını anlamada önemli bir katkıda bulunmakla birlikte yeni perspektifler sunmaktadır.

Anahtar Kelime: keçe evi, Kazak halkı, etnografik araştırma

THE ANCIENT DWELLING OF THE KAZAKH PEOPLE IS A YURT

Abstract

The ethnographic study of the ancient dwellings of the Kazakhs - yurt, represents a profound analysis of the traditional way of life of the Kazakh people, focusing on their traditional abode - the yurt. The research also pays attention to the influence of natural and climatic conditions on the formation and adaptation of the yurt as a residential structure. A detailed analysis of archaeological findings and ethnographic data provides readers with a deep understanding of the unique cultural and historical significance of the yurt in the life of the Kazakh people.

The article offers a comprehensive perspective, illuminating the historical and cultural aspects of this artifact. The authors meticulously examine the works of various scholars, scrutinizing their methodologies and conclusions, while also presenting their own analysis of archaeological discoveries and ethnographic data. The project emphasizes the evolution of the yurt as a dwelling, delving into its architectural, sociocultural, and functional aspects. The study includes an extensive literature review and focuses on a critical analysis of previous research, enabling the identification of key trends and innovative approaches in the study of the ethnography of ancient Kazakh dwellings.

This research constitutes a significant contribution to the understanding of traditional architecture and cultural heritage of the Kazakh people, providing new perspectives for future research and the preservation of ethnocultural traditions.

Keywords: yurt, Kazakh people, ethnographic study

КІРІСПЕ

Қазақ халқы өзінің күн көріс тіршілігіне қажетті үй-жай салуды, киім-кешек тігуді, азық-түлік өндіруді өзінің тұрмыстық кәсібі етіп, оларды күнбе-күнгі тіршілік барысында орынды пайдаланса, әсем бұйымдар жасап, өмірде сән-салтанат құра білді. Бұдан біз халық творчествосының қандай түрі болса да, халық өмірімен, сол халықтың қоғамдық тарихымен, күн көрісімен, кәсібімен тығыз байланысты екенін көреміз.

Киіз үй – қазақ халқының бір шегесіз жиналып, құрылатын, қыста жылы жазда салқын, көшіп- қонуға ыңғайлы тұрмыстық үй. Киіз үйдің қазақ өмірі мен әлеуметтік жағдайына үйлесімдігі сондай, оны үлкейтіп немесе кішірейтіп жасауға болатын. Киіз үй – *Атамыз - Алаш, керегеміз - ағаш, Киіз туырлықты, ағаш уықты қазақпыз* деп, аталы сөз айтып қалдырған ата-бабаларымыздың негізгі баспанасы. Киіз үй – тек қазақ халқының ғана емес, бүкіл түркі, тіпті оған көршілес елдердің де тұрақ – мекені. Солай бола тұрса да, оны қастерлеп ұстап, ғасырдан ғасырға оның мән-маңызын өзгертпей жеткізген біздің қазақ халқы екенін әрдайым мақтанышпен айтамыз.

Зерттеу жұмысы қазақ халқының киіз үй деп аталатын дәстүрлі баспанасын этнографиялық тұрғыдан зерттеуге бағытталған. Зерттеудің мақсаты – киіз үйдің тарихи-мәдени, сәулеттік аспектілері мен оның қазақ қоғамы өміріндегі маңызы туралы жан-жақты түсінік беру. Киіз үйдің бірегей тұрғын үй құрылымы ретінде қалыптасуы мен бейімделуіне табиғи-климаттық жағдайлардың әсері қарастырылады.

Ғалымдар әдебиеттерді жан-жақты қарастырады, соның ішінде әртүрлі зерттеушілердің еңбектері, әдіснамалары мен тұжырымдарына жан-жақты талдау жасайды. Сонымен қатар, зерттеу жұмысында археологиялық олжалар мен этнографиялық деректерге терең талдау жасалып, киіз үйдің тұрғын үй құрылысы ретіндегі эволюциясын атап көрсетеді. Киіз үйдің сәулеттік, әлеуметтік-мәдени және функционалдық аспектілері егжей-тегжейлі зерттеліп, ежелгі қазақ тұрғын үйлерінің этнографиясындағы негізгі ағымдар мен жаңашыл тәсілдер айқындалады.

Бұл зерттеу қазақ халқының дәстүрлі сәулет өнері мен мәдени мұрасын ғылыми тұрғыдан түсінуге зор үлес қосады. Ол киіз үйдің тарихи жағдайын егжей-тегжейлі қарастырып қана қоймайды, сонымен қатар болашақтағы зерттеулер мен этномәдени дәстүрлерді сақтаудың перспективаларын ұсынады. Зерттеу қазақтың көшпелі өмірі мен сәулет дәстүрінің ерекше аспектілеріне қызығушылық танытатын ғалымдар мен энтузиастар үшін құнды дереккөз болып табылады.

1. ЗЕРТТЕУДЕ ҚОЛДАНЫЛҒАН ӘДІС

Қазақ халқының ежелгі баспанасы киізүйді зерттеуде қолданылатын әдістеме археологиялық және этнографиялық әдістерді біріктіретін біріктірілген тәсілді қамтиды. Зерттеу барысында келесі әдістемелік тәсіл жүзеге асырылды:

Әдебиеттерді шолу және алдыңғы зерттеулерді талдау: Қолданыстағы әдебиеттерге және тақырып бойынша басқа ғалымдардың жұмыстарына кең шолу жасалды. Бұл зерттеудің негізгі бағыттарын анықтауға, білімдегі кемшіліктерді анықтауға және негізгі сұрақтарды тұжырымдауға мүмкіндік берді.

Археологиялық талдау: Киіз үй мен қазақтың көне тұрғын үйлеріне қатысты археологиялық олжаларға толық талдау жасалды. Археологиялық құжаттаманың стратиграфияны зерттеу, табылған заттар мен олардың контекстін талдау сияқты әдістері қолданылды.

Этнографиялық зерттеу: Қазақ қоғамындағы киіз үйді жасау мен пайдаланудың қазіргі дәстүрлері туралы этнографиялық деректер жинақталған далалық зерттеу жүргізілді. Бақылау, әңгімелесу және сауалнама әдістері қолданылды.

Салыстырмалы талдау: Алынған археологиялық және этнографиялық деректерге салыстырмалы талдау жүргізіліп, уақыт өте келе киіз үйдің дизайны мен қолданылуының ортақ тұстарын, өзгерістері мен эволюциясын атап өтуге болады.

Сыни шолу: зерттеу нәтижелеріне сыни шолу жасалды, оның ішінде әдістемелік тәсілдер, шектеулер және болашақ зерттеулердің ықтимал жолдары талқыланды.

Бұл кешенді әдіснамалық тәсіл қазақ тұрғын үй құрылысының эволюциясы мен мәдени аспектілерін уақыт пен өзгермелі әлеуметтік жағдайлар жағдайында неғұрлым толық және жан-жақты зерттеуге мүмкіндік береді.

2. ТАРИХИ ШОЛУ

Адамзат мыңдаған жылдар бойы тіршілік үшін табиғатты пайданып келеді. Бұл ортада өмір сүруді қамтамасыз ететін үш фактор маңызды орын алады. Олар: тағам, киім-кешек, тұрғын үй. Ол да адамзаттың дамуымен бірге күрделі, эволюциялық даму жолынан өтті. Тұрғын үй – адамның қоршаған орта мен өмір сүру тәсіліне сай таңдалынып алынды. Ондаған ғасырлар бойы қазақтардың негізгі шаруашылығы көшпелі және жартылай көшпелі мал шаруашылығы болып келді. Сонымен қатар ірі өзендер мен көлдер маңында жартылай егіншілікпен айналысатын аудандар да кездесті. Көшпелілер өмір бойы жыл мезгілдеріне сәйкес көшіп-қонып жүруге мәжбүр болды.

Олар жылдың жылы мезгілдерін көктеу мен жайлауда өткізіп, күн салқындаған кезде күзеуге көшті.

Осы жерде көктемде егіп кеткен егінін жинап, қыстауға қайта оралды. Көшпелілердің осындай өмір салтына ыңғайлы тұрғын үй – киіз үй болып табылды [Майдар, 1980: 216 б]. Киіз үйдің бойына көшпелілердің сан ғасырлық тәжірибесі, өмірлік қажеттілігі, ой-өрісі, талғам-танымы шоғырланғандай. Көшпелілердің сұлулық туралы талғам-түсінігі, дүниені сұлулық туралы заңдылықтарымен игеру мүмкіндігі негізінен осы киіз үй арқылы көрініс тапты. Киіз үйдің шаңырағынан бастап, сықырлауығына дейінгі әрбір бөлшегі өз алдына оқшау өнері туындысы бола тұра, сол мың сан бөлшек бір-бірімен мінсіз үйлескен шақта шегіне жеткен, әбден аяқталған өнер туындысын құраған. Осынау ғажайып өнер туындысы көшпелілердің күнкөріс мұқтажынан бастап, рухани талғам-талабына дейін қызмет еткен. Киіз үй көшпелілер үшін табиғаттай сұлу, кеңістіктей үйлесімді шағын әлем. Бұл ретте киіз үйді адамзат баласының ұзына тарихында жасалған материалдық мұралардың ішіндегі бірегей айғақтардың бірі деп қарауға негіз мол. Киіз үйді бір күнде, бір ғана адамның даналығы дүниеге әкелген жоқ. Ол көшпелі өмір салтымен бірге туып, біте қайнасты, бірге шыңдалды. Сондықтан да көшпелілердің материалдық мүмкіндігіне ғана, таным-түсінігіне, шеберлігіне бірден бір мол айғақ осы киіз үйдің өн бойына жинақталады. Әзірше, киіз үй туралы ең көне дерек біздің заманаымыздан бұрынғы үш мыңыншы жылдардан, қола дәуірінің сорабынан белгі беріп отыр. Мұны Алтай тауларындағы, Сібірдегі Баяр жартасындағы, Қырымның жақпар тастарындағы суреттерден аңғаруға болады. Ең көне заттық айғақтарды Алтайдағы Пазырық және Монғолиядағы Ноин-улин қорғандарында сақталған киіз үлгілері әйгілеп отыр. Ал ең көне жазба дерек грек тарихшысы Геродоттың көшпелі скифтер туралы жазбасында бар [Гильом де Рубрук, 1957: 85 б]. Одан бергі замандарда киіз үйдің бітімі, оның көшпелілер өміріндегі рөлі туралы мағлұматтарды Батыс-Шығыс тарихшыларының, саяхатшыларының жазбаларынан, көне әдебиет нұсқаларынан, түрлі архитектура үлгілерінен молынан кезіктіруге болады. Мәселен, үйсін гуньмосының (ханының) киіз үй тігіп отыратынын көне қытай шежіресінен Н.Я. Бичурин келтіреді. Земархтың жазбаларында арба үстіне тігілген киіз үй сөз болады. Жалпы, көшпелі өмір салтына орай алғашқыда арба үстіне күйме сияқты біржолата орнататын киіз үй пайда болған сияқты. Мұндай арбалы киіз үйлер Плато Карпини, Рубрук, Ибн-Батутта сияқты саяхатшылардың жазбаларынан жиі

ұшырасады. Алайда, арба үстіндегі киіз үй ілкімді көші-қонға қолайсыз еді. 1253-55 жылдары қазақ жерін басып өткен француз елшісі Рубруктың айтуы бойынша «кейбір киіз үйлерді тарту үшін арбаға 22 өгізге дейін жегіледі» екен. Әрине, тау-тас, өзен-шөл, құмдауыт жерлерді көктей басып, табиғат қытымырлығының алдын орап отыратын көшпелілер үшін әрі жеңіл, әрі жиналмалы үй қажет болған. Ондай үйді дүниеге әкелді де. Ачинск төңірегіне зерттеу жүргізген археолог Г.А.Абраменко басқарған экспедиция палеолит дәуіріндегі адамдардың тұрағын тапқан. Бұл тұрақ тарих ғылымының докторы В.Ларичевтың пікірі бойынша қазақтың киіз үйін елестетеді. Таңқаларлығы сол, әлгі тұрақ мамонттың ұзын иінді тістерін уық сияқтандырып, жамбас сүйектің шұңқырына қадау арқылы жасалған. Сонда киіз үйдің қарапайым түрі болып шыққан. Әрине, киіз үйдің түпкі тегі, алғашқы нышаны дүниеге осылай келуі де әбден ықтимал. Осы тұста, *киіз үйдің қаңқасы* деген ұғым шын мәніндегі қаңқа сүйектен бастау алмады ма деген өзінен өзі тіленеді. Тек ол ғана емес, «киіз үйдің сүйегі» деген сөз тіркесі бар ғой.

Ал киіз үй туралы көнеден жеткен жұмбағымыз: *отыз омыртқа, қырық қабырға, бәрін ұстап тұрған ауыз омыртқа* деп келеді. Көненің көмескі ізі халық есінде осылай сақталған. Киіз үйдің көшпелі өмір салтымен құрдас екені күмән тудырмайды. Себебі киіз үй сияқты ғажайып «көшпелі архитектурасыз» көшпелі өмір салтына көндігу мүмкін емес еді.

Өзін табиғатпен тұтастықта, табиғаттың бір бөлшегімін деп тану, табиғатпен кіндігіміз бір деп есептеу – көшпелілердің дүниетанымымен ұласып жатады. Олар үшін аспан әлемі көк күмбез – барша тіршіліктің баспанасы. Ал киіз үй болса, әркімнің шағын әлемі, әркімнің *көк күмбезі*. Сондықтан да киіз үй бүкіл бітім-көркімен көшпелілер ұғымында шағын әлемді бейнелейді. Оның іргесі – төңіректегі көк жиекті, уық-шаңырағы аспан күмбезін елестетсе, ішкі-сыртқы безенген көркі әсем табиғатты жоқтатпайтындай әсерге бөлейді. Қазақ тілінде *жұрт болмайсың, түтін түтеу, шаңырақ шайқалтпау, ошағыңның отын сөндірме* деп келетін сөз тіркестерінің мағынасы киіз үйді кіші әлем сан аудан туындайтын үлкен мәнді ойларды аңғартады. Тіптен, киіз үйдің бітім-қасиеті бойынша тұтас елді, мемлекетті атауда да осындай қасиет тұтқандықтың нышаны бар. Ш.Уәлихановтың айтуынша: *Алтын орда – хан отырған алтын киіз үй немесе шатыр деген мағынада, кейін хан отырған бүкіл төңірек солай аталып кетті. Сондықтан да Ақ орда, Көк орда, Сары орда деген атауларды ұлыстардың немесе киіз үйлердің атауы деп емес, хан отырған жұрт, оның төңірегі*

деп қабылдаған жөн. Сондай-ақ жүннен тұрғын үйге қажет киіздер мен үйдің ішіне қажетті жасаулар дайындалды. Сондықтан да көшіп қонуға ыңғайлы, жиналмалы үйдің көп бөлігі киізден дайындалғандықтан, халық арасында *киіз үй* деген атқа ие болды [Уәлиханов, 1961: 777 б.]. Киіз үйдің сүйегі ағаштан жасалды. Киіз үйдің көшпелі тұрмысқа бейімділігі жайлы» қазақ жерінде болған жат жұрттық саяхатшылар көп жазған еді. ХУІІІ ғ. екінші жартысында әскери құрылысшы, капитан И.Г. Андреев *қазақ қолөнерінің басты саласы – киіз үй жасау* – деп жазған еді [Андреев, 1998: 280 б.]. Ресей және Рим Ғылым Академиялары мен Корольдік ағылшын ғылыми жиналысының мүшесі П.С.Паллас 1766 және 1769 жж. Батыс Қазақстанда болып, Жайықтың шығыс жағына көшіп бара жатқан қазақтардың тұрмыс-тіршілігіне байланысты «қазақтар киіз үйлерде тұрады, оған жиырма адам еркін сиып отырады», – деп атап өткен еді [Паллас, 1809:657 б.]. Санкт-Петербургтегі американ дипломатиялық миссиясының хатшысы 1873 жылы Самарадан Орта Азияға барар жолда қазақ жерінде болып, кейіннен *қазақ киіз үйі жайлы әсерін* тәптіштеп жазып, баспасөз бетінде жариялаған болатын. Киіз үй жайлы, көптеген авторлар түрлі жазбалар, мақалалар, зерттеулер жазып, киіз үйдің құрылысына таңданыс білдірген еді. Бір көзбен қарағанда киіз үй ескіліктің көзі, ал оның жеке бөліктері оңай жасалатындай көрінеді. Алайда киіз үй бізге ғасырлар шегінен жетті және осы уақыт ішінде оның жеке бөліктеріне түрлі өзгертулер енгізілген болатын. Тіпті бүгінгі күннің өзінде киіз үй малшылар мен ыстық аймақтағы отбасыларға қажетті тұрғын үй болып табылады. Киіз үйді жасауда әр түрлі шеберлер тартылды. Ағаш шеберлері үйдің сүйегін жасаса, әйелдер киіз бастырды. Ал үй іші жиһаздарынсыз киіз үйді көз алдымызға елестету қиын. Киіз үйдің жиһаздарына қажетті ілінетін түрлі заттарды тоқымашылар, киіз басушылар, тері өңдеуші шеберлер дайындады. Киіз үйдің сүйектерін дайындаумен арнайы үйшілер айналысты.

Мәселен, киіз үйдің ағаш қаңқасын (сүйегін) жасау үйшілік өнеріне жатады. ХІХ ғасырдың соңында жәрмеңкеге, қалаларға жақын, ағашы мол жерлерде киіз үйдің сүйегін жасаушылардың өзі *керегеші, уықишы, шаңырақшы* сияқты мамандықтарға бөлінген [Мұқанов, 2002: 304 б.]. Мұндай еңбек бөлінісі киіз үйдің жармалы ағаш есіктерін жасауда да бой көрсеткен, яғни кейбір шеберлер тек сәнді есіктер жасаумен айналысқан. Әрине, бұл пікірден үйшілік өнерінде түгелдей еңбек бөлінісі болған екен деген ұғым тумауы керек. Көптеген этнографиялық деректердің көрсетіп отырғанындай, ел арасындағы үйшілердің басым көпшілігі үй сүйегінің барлық бөлшегін түгелдей

өздері жасай білген. Кейбір шеберлер киіз үй сүйегін де, оның ішіндегі жиһаздарын да бастан-аяқ бір өзі жасап шығара берген. Қызға берілетін отау үй де бүкіл жасау-жабдығымен «он саусағынан өнері тамған» бірер шеберге ғана тапсырылған. Мұндай шеберлер әрбір көшпелі қауымда, әрбір ауылда дерлік болды. Киіз үйдің қаңқасы келесі бөліктерден тұрды:

Кереге – киіз үйдің қабырғасын құрайтын жиналмалы, тор көз тәріздес қанаттардан тұрады. Қанаттар жартылай шеңбер тәріздес орналасып, бір-біріне жалғаса отырып, киіз үйдің қабырғасын құрайды. Үйдің көлемі қанаттың санына сәйкес болады. Киіз үйде 4-5-тен 12-ге дейін қанат қолданылады. Кереге бір-біріне қиылыстыра орналасып, қайыспен өзара бекітілген сағанақтардан тұрады. Сол себепті, ол оп-оңай керіліп, қайта жиналып отырады.

Қазақ үйлерінің үлкен-кішісін керегелер санына қарай белгілейді. Академик Ә. Марғұлан өзінің *Қазақ үйі және оның жиһаздары* деген еңбегінде киіз үйлердің екі, үш қанаттан бастап он екі, он сегіз, отыз қанатқа дейін жететін үлкен түрлері болғандығын, бір үйдің керегелерінің басы 70-80-нен бастап 360-қа дейін болатындығын айтады. Қазақ үйлерінің сүйегі кереге, уық, шаңырақ, маңдайша, таяныш, табалдырық, босаға, сықырлауық деп аталатын ағаш құралдардан тұрады.

Киіз үйдің сүйегі арнайы дайындалған *үй ағаштан* жасалады [Қанафияұлы, 1991, 4 қыркүйек]. Соның бірі – кереге киіз үйдің шеңбер қабырғасын құрайды. Кереге жасау үшін шыбық талды кептіріп, оны қоламтаға төсеп балқытып, арнаулы үлгімен ырғақтайды. Үлгіге келген талды жонып, жұмырлап, жылғалап, жосамен бояйды. Көк өткізген жерін дақтап алып, үскілейді де, түйенің мойын терісінен жасаған таспамен көктейді. Жосаланған *үй ағашты* дақтау кезінде керегені желкөз немесе торкөз жасау жағы ескеріледі. Кең көзді кереге түйеге теңдеуге жеңіп болғанман, желге төзімсіз болады, ал тар көзді кереге тиеуге ауыр болғанымен, желге берік боп келеді.

Кереге арналып кесіліп, тезге салып иген, ішкі жағын бірнеше сызықты, бояу, сырмен кейде бас-аяғын күміспен күптеген ағаштарды тор көзден көктеп құрастыру арқылы жасалады. Оның әрбір бөлек қабырғаларын қанат деп атайды. Қанатқа көктелетін жеке-жеке ағаштарды кереге деп, қоспаларында болатын қысқа керегелерді сағанақ деп атайды. Керегелер торкөз, желкөз деп түрге бөлінеді. Торкөзді керегенің ағаштары жиі көктеледі, көздері тар, көбінесе 20-22 басты болып келеді. Желкөз сирек көктеліп, көздері кең, көбінесе бастары 17-21 болып келеді. Керегелер тез керіліп

жазылады, тез жиырылып жиналады және жайған кезде жарты шеңбер жасап дөңгелене қалады.

Қазақта *көнегі керегеге ілулі* қалыпты дейтін сөз тіркесі бар. Оның мәнісі – малы өліп, жұтап қалу дегенді білдіреді. Бұлқыншақты керегенің басына іліп қояды. Салт атпен жүргенде ердің алдыңғы қасында ілінеді немесе қол қанжығаға байланады. Жаяу адам иығына іліп алады. Бұл ыдыс малшы қауымның ыстық күндерде айран, шалап, қойыртпақ құюына мейлінше қолайлы. Ертеректе киіз үйдің түндігіне, туырылғы мен үзігіне, төсеніштер – өткііз, текемет, сырмақ – кесеқап, кереге қап, аяққап, тең қап, сандық қап, кебеже қап, уық қаптар; түрлі бау-шулар, өрмек жіптері т.б. бұйымдар дайындауға қой жүні пайдаланылған.

Уық – кереге мен шаңырақты жалғастырып, киіз үйдің төбесін құрайтын сырық ағаштар. Үйдің қанаты көп болған сайын, оған байланатын уықтың саны көбейіп, уықтарының ұзындығы ұзарады. Шаңырақ деп дөңгелек білеу ағаштан жасалған төр көзді шеңберді айтады. Ол киіз үйдің нақ төбесінде орналасады [Шаңырақ, үй-тұрмыс энциклопедиясы, 1990: 568 б].

Шаңырақ – киіз үйдің күмбезді төбесін құрайтын ең жоғарғы бөлшегі. Қазақ ұлқызына бата бергенде *шаңырағың биік болсын* деуі осыдан шыққан. Жалпы, қазақ шаңырақты қасиетті, киелі санаған. *Пәленшенің әулеті пәлен шаңырақ болыпты* деген сөз сол адамның үрім-бұтағының өскендігін көрсетеді. Сонымен қатар шаңырақ берекені, бірлікті де білдіреді. Бата-тілек бергенде, *Шаңырағың шайқалмасын* деп жатады. Отбасы тату-тәтті, бірлікшіл болсын деген сөз. Шаңырақты кепкен жұмыр қайыңнан иіп, қоспаларын қиыстырып, шегемен ұстатады. Шаңырақтың өн бойын *көк өріс* өрнектермен немесе *ырғақ, тіс, қошқар мүйіз* оюлармен безендіріледі. Киіз үйдің киелі мүліктерінің бірі – бақан болса, әдетте бақанмен шаңырақ шеңбері көлбей тіреледі. Мәселен, киіз үйдің шаңырағын ауыл-аймақтың ең қадірменді, батагөй қарттарына көтерту, киіз үйді жыққанда шаңырақты жолымыз болады деп көшетін жаққа қарай қисайтып түсіру киіз үйді айрықша тұтқандықтан. *Үй болу, шаңырақты сыйлау, шаңырақ шайқалу* деп келетін сөз тіркестерінің мағынасы да киіз үйді қасиет тұтумен астасып жатыр. Төсектер әр түрлі материалдардан жасалынып, беттері алтынмен, күміспен, сүйекпен бедерленіп ойылған, солай қымбат материалдармен көмкеріп істеу әр шаңырақтың әлеуметтің жағдайына байланысты. Кедей, жай шаруалар қарапайым төсекті қанағат тұтқан [Жәнібеков, 1993, 19 наурыз].

Шаңырақты керегенің қанат саны мен басына қарай мөлшерлеп, қайыңнан иіп немесе бірнеше иіндіні қималастырып шеңбер бейнелес етіп жасайды да, өн бойынан уық шаншатын төрт бұрышты тесіктер қашайды. Оны шаңырақтың көзі немесе қаламдығы дейді. Көздер керегенің басына, үш-үштен, кейде төрт-төрттен айқастырған бұгулі шыбықтар бар. Оны күлдіреуіш дейді. Олар жапқан түндік киізді көтеріп тұрады. Күлдіреуіштердің екі жақ басы шаңыраққа қашалады. Шаңыраққа қашалар тұсында оларды тізіп бекіткен тағы үш не төрт қысқа көлденең таяқшалар болады оны кекілдік дейді. Шаңырақтың шеңбері қырланып, иректеліп кейде күміс білезіктермен әсемделінеді.

Есік (сықырлауық) – екі жаққа айқара ашылатын табалдырыққа бекітілген қос қанаттан, маңдайша, босағадан тұрады. Киіз үйдің аталған бөліктерін жасауға ағаштың түрлі сорттары пайдаланылды. Киіз үйдің қанаттары мен уықтары шеберлердің қолында оңай майыстыруға ыңғайлы ағаштың жеңіл түрі талдан жасалды. Шаңырақ жас қайыңнан жасалса, босаға мен есіктер қарағайдан жасалды. Жарма есік пен шаңырақ ойылған өрнекпен өрнектелді. Киіз үйдің киіз бөліктері көлемі мен түрі жағынан әр түрлі төрт кесіндіден тұрады [Бөкенов, 1991, 22 наурыз].

Туырлық – киіз үйдің қабырғасын жауып тұратын киіз кесінді. Туырлықтың саны киіз үйдің көлемімен тығыз байланысты. Мысалы: алты қанатты киіз үйге төрт туырлық жабылады. Туырлық киіз үй бөліктерінің бірі. Киіз үйге уықтың қырынан асырып, үзіктің етегін ала керегенің аяғына дейін жабылады. Туырлықтың жоғары іштік шетіне кейде жалпақтығы 70-80 см-дей өрнектен жиектеме тігіледі. Ол шұғадан ойып жапсырылып, шет-шеті түрлі түсті жіппен кестеленеді. Туырлықтың қасы үзікпен астасып, үй ішіне әсем көрік беріп тұрады. Туырлықтың үстіңгі екі шетіне термелеп тоқыған бау тағылады да, сол баулар арқылы уық үстінен айқастырып тартылады.

Қазақ киіз үйлерінің негізінен «қышпақ үлгісі», «қалмақ үлгісі» деп аталатын екі түрі бар [Отарбаев, 1988, 24 маусым]. Оның біріншісі – иығы шығыңқы, мінсіз дөңгелек те, екіншісі, еңсесіз шошақ үй. Қазақ киіз үйлерінің *үзікті үй, көтерме туырлықты үй* деп аталатын да түрлері бар. Көтерме туырлықты үйдің де екі түрі болады. Көтерме туырлықты үйде бөлек үзік болмайды, оның орнына туырлық шаңыраққа бірақ жетіп тұратын биік қасты болып жасалады. Киіз үйдің сыртқы әбзелдері (туырлық, үзік, түндік) күн сәулесі мен тамшы өткізбеу, жылу сақтау қызметін атқарады. Уықтарды шанша жіппен ортасынан байлап, бір-бірінің арасын

жалғастырады. Осыдан кейін туырлық, үзік, түндік, киіз есік деп аталатын киізден жасалған бөлшектермен жабады да, баумен байлап бекітеді.

Үзік – киіз үйдің төбесін жауып тұрады. Үзіктің саны туырлықтың санымен пара пар келеді.

Түндік – шаңырақтың үстін жауып тұратын төрт бұрышты киіз кесінді.

Киіз есік – есіктің сыртынан жауып тұратын тік бұрышты киіз кесінді.

Киіз үй жасау көшпелі халықтардың көне заманнан келе жатқан қолөнерінің бір түрі, ол көшпелі елдердің арасында кең тараған мүлік [Мырзаханова, 2006, №9-10]. Киіз үйлер алты, сегіз, он екі, он сегіз, кейде одан да көп қанаттардан жасалатын болған. Олар туралы көптеген ғалымдар, саяхатшы зерттеушілеріміздің айтып, жазып кеткен еңбектері бар.

Киіз үйдің маңдай алды міндетті түрде шығар күнге қаратылып тігіледі.

Киіз үйді көзімен көріп, оған түнеп шыққан сырт жолаушының айрықша таңданыспен жазбағаны жоқ десе де болғандай. Мысалы; Қытайдың айтулы ақыны Бо Цзюйдің (772-846) *Киіз үй* деп аталатын өлеңін белгілі ақын Несіпбек Айтөвтың аударуын да келтіріп көрелік:

Киізіне жүні кеткен мың қойдың,
Шаңырағы қайыңынан күнгейдің.
Әрі берік, әрі ыңғайлы, әрі әсем,
Дей алмаймын ағашына мін қойдым.
Сайын дала оның мекен-тұрағы,
Бірде көрсең, терістікте тұрады.
Сарбаздармен бірге көшіп сағымдай,
Бір қарасаң, түстік жақтан шығады.
Шым жібектен мықты белдеу байлаған,
Қозғалта алсын қандай дауыл, қай боран?!
Кірсең жылы, іші қыз-қыз қайнаған,
Көкжиектей дөп-дөңгелек айналаң.
Тауқыметтің тартып едім талайын,
Бұл киіз болды менің сарайым.
Айлы түнгі көлеңкесі-ай көлбеген,
Қыста онымен бірге өтеді сан айым.

*Туырлықтың сыртын қырау шалса да,
Ызғар өтпес боран соқсын қаншама.
Сән-салтанат іші кірсең шыққысыз,
Көрген пенде таңдай қағар тамсана.*

Киіз үйді көшпелі өмірге бейім, ағаш пен киізден тұратын, тез тігілгіш, жығылатын әрі жеңіл болғандықтан ата-бабаларымыз мыңдаған жылдар бойы пайдаланды. Киіз үйдің сүйегі кепкен, сымбатты жақсы ағаштардан жасалынып, негізгі үш бөлікке бөлінеді – шаңырақ, уық, кереге.

Көшпелі қазақ үшін киіз үй уақытпен кеңістікті болжаудың әмбебап *аспабы* болған. Мәселен, көшпелі елдің шаруашылық жайына орай айтылатын уақыт белгілері *таңқараңғысы, алакөбе, құлан иек, алакеуім, таңрауандау, күншыға, күн тұсау бойы көтеріле, күніргеден көтеріле, күн иық қашыға, күн тас төбеге шыға, күн ауа* немесе *күн бата* т.б. деп межеленсе, осындағы күн көзі көрінгеннен бастап, батқанға дейінгі уақыт мөлшерін белгілеудің діңгек нүктесі киіз үй екені, оның өн бойы екені аңғарылады. Уақыт мөлшерін анықтау да киіз үйдің ішіндегі мүліктер қалыптасқан бәрі де уақыт болжау да дәнекер бола алады. Мұның өзі, қазақ киіз үй ішіндегі мүліктері тәртіппен жиналады деген сөз. Мәселен, маңдайы шығар күнге қараған киіз үйдің кіреберіс оң жағына ши тұтылып, оның ішіне таға мен ыдыс аяқ қойылады. Ал сол жаққа атқа ер-тұрман, қару-жарак, ат әбзелдері ілінеді. Төрге қарай жүк аяқ қойылып, әр түрлі көлеммен деңгей де жүк жиналады. Үйдің ортасында, сәл ғана есікке ойыса от жағылады. Осы дәстүр үлкен әлем аясындағы жұлдызнамасына сәйкестендірілген. Мәселен, киіз үй тұрғындары жатқанда өзінен өзі басын төрге, солтүстік-батысқа, яғни Темір қазық жұлдызына қаратады. Сол сияқты киіз үйдің киелі мүліктерінің бірі – бақан болса, әдетте бақан мен шаңырақ шеңбері көлбейтірел еді.

Б. Залесский «Қазақ даласының өмірі» атты еңбегінде: «көшпелі қазақтар басқа да мал бағып тіршілік ететін тайпалар сияқты үскірік аяздан, аптапты ыстықтан өздерін қорғайтын, сонымен бірге бір жерден екі жерге жұрт ауыстырғанда лып еткізіп жинап, тез тұрғыза қоятын баспана ойлап табуға мәжбүр болған. Бұл талапқа олардың киізүйлері қалтықсыз сай келеді. Торкөзді қып жасалған керегелерді дөңгелентекерген соң, ортаға күмбез сияқты шаңырақты бақанмен ұстап тұрады да оған уықтарды шаншып, керегенің

басына бекітіп байлайды. Сыртын түйе жүннен басқан киіз туырлықтар мен жапқан соң қазақтың баспанасы даяр болады» - деп жазады.

Өзбекәлі Жәнібеков: *Үйлесімі жарасқан* атты мақаласында: *...қыпшақ, қазақ киіз үйлері монғолдың гарэ мен салыстырған да керегесі биіктеу, уығының төменгі жағы иіңкі болатындығы мен күмбезі көтеріңкі келбеті сымбатты болып келеді* - деп, баға берген.

3. КИІЗ ҮЙДІҢ СҮЙЕКТЕРІ.

Киіз үй ауа райының қандай жағдайында да пайдалануға өте ыңғайлы. Ішіне жарық жақсы түседі, ауа алмасуы талапқа сай, жел, дауылға көп шайқалмайды. Берік, төбесі жадағай емес, күмбез болып келгендіктен жаңбыр өтпейді, жинап тігуге оңай. Киіз үйдің негізгі қаңқасын (кереге, уық, шаңырақ, сықырлауық) сүйегі деп атайды. Киіз үйдің сүйегі жасалатын «үй ағашты» алты ай немесе бір жыл бойы даярлайды.

Кереге – киіз үйдің негізгі қаңқасын құрайды. Керегенің әр ағашын желі, ал керегелік желінің ең ұзынын ерісін, қысқалауын – балашық, ең қысқасын – сағанақ деп атайды. *Уық* – кереге басы мен шаңырақты ұстастыратын ағаш. Ол сәмбі талдан жасалады. Уықтың кереге басына байланатын жағы жалпақтау, имектеу болып келеді, мұны уықтың иіні деп атайды. Уықтың жоғары түзу жағын қары, шаңырақ көзіне сұғынатын төрт қырлы ұшын қаламы дейді. Уықтың кереге басына байланатын жағын тесіп, бау өткізеді, оны уық бау дейді. Шаңырақ – киіз үйдің еңсесін құрап, тұтастырып тұратын күмбез. Оны көбіне тораңғыдан, жұмыр қайыңнан иіп қиюластырады, қоспаларын жылтырауық металмен, күміспен құрсайды. Шаңырақтың дөңгелек шеңберін тоғын дейді. Оған уық сұғынатын төрт қырлы көз – қаламдықтар теседі. Түндікті көтеріп тұру үшін және киіз үйдің төбесіне жауын-шашын іркілмеуі үшін 45 градус шамасында айқастыра бекітілген ағаштарды күлдіреуіш деп атайды.

Сықырлауық (жарма есік) кереге шеңберін тұйықтап, киіз үйге кіріп-шығатын есік қызметін атқарады. Ол табалдырық пен маңдайшадан, қос босағадан және жарма беттерден құралады. Киіз үйді тігу үшін ең алдымен ауыл азаматы сықырлауықты құрып ұстап тұрады. Одан соң оң босаға жақтан бастап кереге керіліп байланады. Кереге құрып болған соң ауыл азаматының бірі (ер адам болу керек) бақанмен шаңырақты ортаға көтеріп ұстайды. Осы кезде қыз, келіншектер уық шаншып байлай бастайды. Киіз үйді тігуге ауылдағы бар жастар ұйымдасқан түрде қатысады.

Киіз үйдің ішкі баулары. Киіз үйдің сүйегін бір-бірімен ұластыру мақсатында бау-құрлар қолданылады.

Таңғыш – екі керегенің сағанағын (жігін) кіріктіріп таңатын өрнекті жіңішке құр.

Бас арқан – керегенің басын сыртынан бастыра орап таңатын қыл арқан. Шалма – уықтарды ығып кетпеуі үшін шалмалап байлайтын құр. *Желбау* – өрнекті, төгілме шашақты құр, шаңыраққа үш жерден байланып, керегеге асылады, киіз үйге сәндік жиһаздық сипат береді. Оның негізгі міндеті – дауыл кезінде шаңырақты салмамен басып тұру. *Басқұр* – киіз үйдің ішін безендіру үшін, әр туырлықтың керегеге басына үйкелмеуі үшін уық пен керегенің түйіскен жерін сыртынан бастырып тағатын, өрнекті жалпақ құр. Үзік бау – үзіктің екі жиегінен екі немесе үш жерден айқастыра тартып керегеге байлайтын жалпақ терме бау. *Бел-бау* – туырлықтың керегеге тығыз жатуы және жел көтеріп кетпеуі үшін сыртынан бастырып буатын қыл арқан.

Киіз үйдің түрінде түрлі-түсті жібек жіптермен кестеленген түскиіз, төселген оюлы сырмақ, текемет, кілемдермен қатар ерекше көзге түсетін басқа да жабдықтар бар. Ол – өрнектеліп тоқылған басқұр мен баулар. *Басқұр* жасалуына орай *ақ басқұр* және *ала басқұр* деп екі түрге бөлінеді. **Ақ басқұрдың** тоқылуы мен өрнектелуінде ала басқұрдан үлкен айырмашылығы болады. Біріншіден, ақ басқұр ақ түсті жіптен қақпа алаша тоқылу әдісімен тоқылған өрмек үстіне түкті кілем тоқу мәнерімен өрнектеледі. Екіншіден, әр өрнек суреті бірін-бірі қайталамайтындай композициялық түрде тоқылады.

Ақ басқұр – киіз үйдің сәндік үшін пайдаланатын ішкі жабдығы. Ол ала басқұрдың жоғарғы жағынан бір босағадан екінші босағаға дейін керіледі [Кейкин, 2000: 19 қазан].

Жоғарыда айтқандай, ақ басқұрдың сәндік ерекшелігін арттыра түсу мақсатында ақ түске түрлі түсті қызыл, сары, көк, жасыл жіптермен термелеп күрделі өрнектер салады. *Ала басқұр* – терме алаша әдісімен өрнектеліп тоқылады. Бұл басқұр сәндігімен қатар киіз үйдің керегесі мен уығының біріккен жерін жасыру мақсатында жасалады.

Ала басқұрдың тоқылу әдісі терме алаша тоқылғандай, өрмек құрып, әр түсті жіптерден терме теріп, өрнектердің алуан түрі пайдаланылады. Басқұрдың қай түрі болса да ұзындығы 8-15 метр, ені 25-40 сантиметрден аспайды. Жалпы, басқұрдың ұзындығы керегенің қанатының санына қарай тоқылады. Киіз үй ішіндегі көркемдік, сәндік түрін байыту жағдайын толықтыратын әр түрлі баулар болады. Олар:

Желбау – киіз үйдің шаңырағын қатты жел аударып кетпес үшін шаңырақтың күлдіреуіш ағашынан төмен тартып бастыруға пайдаланатын шашақты бау. Кейде бұл

бауды салма бау деп те атайды. Әр бау түрлі түсті жіптерден шашақтан, төрт қатар есу, өру әдісімен шашақталып бітеді. Жел баудың ұзындығы екі құлаштай болады. Ол үшін түрлі түсті (мысалы, сары, қара, ақ) жүнді үш бөлек етіп қолмен есіп алады. Сонан соң жіптердің үш басын біріктіріп байлап үш өрмелеп (қыздың шашын өргендей) өреді. Жел баудың керекті жеріне қамшы өріміне ұқсас, екі жіпті бір қосып ұзындығы 40 см етіп есіп, ортасын тұйық қылып бірімен-бірін тағы біріктіріп ескенде, төрт қатар жіп болады. Осы жіптің бір шетіне бөлек-бөлек дайындалған үш шашақты жалғайды, екінші шетінің тұйығының көзінен жел баудың бір жібін өткізіп жалғап алып, әрі қарай өре береді. Келесі шашақты да осылай жалғайды. Төр шашақтың арасы 25-30 см болады. **Басбау** – туырлықтың, үзіктің жүннен есіп жасалған жоғарғы баулары. **Иінбау** – киіз есіктің екі жақ иініне ілінетін өрнектеп тоқылған құр бау. **Аяқбау** – киіз үй ішінде сәндік үшін уықтың иінінен төрт жерден байланатын, шашақталып жасалған бау. Аяқ бауды салма бау деп те атайды. Дайындау жолы жел бауға ұқсайды. **Уықбау** – керегенің бастарына уықтың аяғын бекітетін бау. Түрлі түсті жүннен есіліп, өріліп жасалады. **Уық шалғыш бау** – уықтардың арасын қашыртпау үшін уықтың иілген иығынан таңып байлайтын бау. Кейде бұл бауды иық бау деп те атайды. **Таңғыш** – екі керегенің қанатының қосылған жерінің жігін біріктіріп байлайтын термелеп тоқылған жіңішке құр. **Босаға таңғыш** – киіз үйдің есігінің екі босағасын керегемен біріктіріп таңатын жіңішке құр.

Киіз үйдің шилері. Кереге мен туырлық арасынан айналдыра тұтылатын шилер туырлықты кереге көгінің жылуынан қорғап, киіз үйдің сырт пішінін жұмырлай түседі. Қой жүнін бояп, әшекейлеп орау арқылы тоқылған шиді шым ши деп атайды. Ши кейде тамақ қоятын сол жақ босағаға да тұтылады. Киіз үйдің сыртқы жабдықтары күн сәулесін және тамшы өткізбеу, жылу сақтау қызметін атқарады. Оларды пісірген ақ шаңқан киізден пішіп, ою-өрнектермен безендіреді. Туырлық – керегенің іргесінен уықтың ортасына дейінгі жерді, үзік кереге басынан шаңырақ шеңберіне дейінгі аралықты жауып тұрады. Киіз есік – сықырлауықты жауып, шаңырақ арқылы өткізіп байланады. Киіз есіктің сыртқы киіз, ортасы ши, астары жарғақ теріден жасалады. Түндік – шаңырақты, киіз есікті туырлық шетін бастыра жабылады. Түндіктің төрт бұрышына түндік бау байланады. Түндікті ық жақтан қайырып ашады, әйтпесе жел көтеріп, желпіп кетуі мүмкін[Қасиманов, 1993, 2 сәуір].

Қазақтың қошқар мүйіз өрнектері демекші қошқар мүйіз салынған мынадай басқұрлар біріншіден, киіз үйдің керегесі мен уығының біріккен жерін жасыру

мақсатымен жасалса, екіншіден сәндік жиһаз есебі болып та саналады. Сондықтан оны термелеп өрнек салып әсемдеп тоқыған. Бірнеше құлаш басқұрды теңдей етіп бөліп қатарынан құраса, әдемі терме алаша болып шығады. Мұндай тоқыма алаша бұйымдар күнделікті тұрмыста қазір де көп қолданылады. Жел бау шаңырақты көтерген кезде тепе-теңдікті сақтау үшін қолданылатын жіңішке бау. Олар әр түрлі болып шашақтармен безендіріліп жасалады Киіз үйдің маңызды көрсеткіштерінің бірі ішкі көрінісі. Ішкі жиһаздары киіз үй күмбезінің иінішіне киіз астынан берілетін, иірілген жіптен тоқылатын кілем, басқұрдан, кереге мен уықтың қиысатын тұсында тұтылатын терме басқұрдан, сәндікке ілетін шаңырақ бау, уықбау, желбау салпыншақтарынан, шаңырақ қоршау, туырлық, үзік жолақтарынан, тіптен керегенің сыртына туырлық астынан тұтылатын орама шиден және т.б. тұрады. Киіз үйдің ішінде ағаштан жасалған бұйымдар: тесағаш, ыдыс жинайтын асадал, азық-түлік сақтауға арналған кебеже, киім-кешекке арналған сандық, сондай-ақ ет жейтін астау, табақ, тостаған, шара, ожау және т.б. болды. Ал, теріден жасалған ыдыстар қатарында, түскиіз, торсық, саба, жағлан және т.б. кездесті. Темір ұсталары киіз үйге қажет бұйымдардан, атап айтқанда қазанға арналған мосы, шәйнек пен шәугімді мыстан дайындады. Ал қолөнер шеберлері түскиіз, көрпе-төсек жапқыш, шымылдық, жастық дайындаса, тоқымашылар түрлі төсеніштер тоқыды. Бір қарағанда киіз үйдің іші ешқандай бөлікке бөлінбейтін көрінгенмен, ондағы барлық заттардың өз орны бар. Ғасырлар бойы қалыптасқан киіз үйдің ішкі көрінісі бүгінгі күнге дейін еш өзгеріссіз жетті. Біздің ата-бабаларымыздың киіз үйдегі тұрмысы жайлы этнографиялық материалдар мен өткен замандағы авторлар мәліметтерінен білуге болады.

Кіре беріске қарама-қарсы орын «төр» – деп аталады. Төрге ең сыйлы қонақ немесе жасы үлкен адам отырады. Төрдің артын алып үстіне көрпе-төсек жиналған жүкаяқ орналасады. Үйге қонақ келгенде төрге ең жақсы көрпелер мен жастықтар төселеді. Кіре беріс босағаның екі жағының екі түрлі шаруашылық маңызы бар. Сол жақта азық-түлік (ет салынған кебеже, қымыз құйылған саба), ас үйлік ыдыс-аяқтар орналасса, оң жақта аттың әбзелдері мен ер-тұрман орналасты. Сол жақ босағадан жоғарырақ үй иелері демалатын арнайы шымылдық ұсталған төсек ағаш қойылатын. Ал оң жақ босағадан жоғарырақ жерде отбасының жас мүшелері орналасты. Бұдан көретініміз киіз үйге қойылатын жиһаздар керегенің бойын ала орналасатын болған.

Қазақ жерінде болған жат жерлік авторлардың пайымдауынша қазақтар ою-өрнек әлемінде өмір сүрген. Кез келген зат, оның көлеміне қарамастан, шәйнек қаптан текемет, кілемге дейін ою-өрнекпен әрленетін. Бояуларының қанықтылығы, заттың жасалу техникасы қазақтың қолданбалы қолөнерінің негізгі ерекшеліктері болып табылады. Сондай-ақ, ою-өрнекпен аяқ қап, жастық, төсек қап, абдыра жапқыш, кесе қаптар да әрленді. Өрнекті салуда түрлі технологиялар: сыру, құрау, кестелеу, бастыру қолданылды. Текеметтер мен сырмақтар киіз үйдің еденіне төселсе, қоржындар керегеге ілінді.

Қазақтар өздерінің киіз үйлерін тұрмысы мен табиғи ортаға ғана бейімдеп қоймай, оған өзіне тән әдемілік те берді. Қазақ қоғамындағы экономикалық теңсіздік әлеуметтік жағдаймен байланыса отырып тұрғын үйге де әсерін тигізді. Киіз үйдің сыртқы көрінісі мен ішкі жасауы үй иесінің тұрмыс жағдайымен тығыз байланысты болды. Қарапайым қазақтардың киіз үйі төрт қанатты болып келсе, байлардың киіз үйлері алты, сегіз-тоғыз қанатты болып жасалды. Ірі байлар киіз үйлері мен хан ордалары он екі қанатқа дейін жетті. Әрине, олардың ішкі жасауында да соншалықты көп айырмашылық болды. Осындай ерекшеліктеріне қарамастан киіз үй ғасырлар бойы қазақ- тардың негізгі тұрғын үйі қызметін атқарып келді. Белгілі шығыстанушы Л.Н.Гумилев киіз үй жайлы: «Тастан немесе саздан жасалған үйдің киіз үйден көп артықшылығы бар деген пікірді әлі ешкім дәлелдеген емес. Киіз үй жылы, әрі керек кезінде бір жерден екінші жерге оңай көшіріледі. Тұрмыс тіршілігі тікелей табиғатпен байланысты көшпенділер үшін мұндай үйде тұрудың аса қажеттілігі бар» - деген екен. Көшпенділік тұрмыста киіз үйдің ролін басқа ешқандай тұрғын үй атқара алмайды.

Қос – қазақтағы киізбен жабылатын баспананың алғашқы түрлерінің бірі қос. Сырты жонылып, тәртіпке келтірілген, ұштарында басын қосып байластыратын қайыс, жіп өткізетін арнайы тесіктері бар, 2,5-3 метрдей сырықтардан құрастырылатын болған. Сырықтарды іштен дем тартатын түтікпен қоса байластырып орнынан тұрғызғаннан кейін, араларын ашып жерге тіреп, екі туырлықпен немесе арнайы пішілген үзікпен жауып, ірге жағын бел арқанмен бастыра салады екен. Киіз баспананың бұл түрінің оңтайлылығы сонша, көшіп-қонғанда сырықтарын түйеге тендеп, үстіне киізін, малшының көрпесіне, қазан-ошағын артып кете беретін болған [Джанибеков, 1982: 144]. Қосты көбіне жылқы, сиыр малын жазда қысқы қоныстан 2-3 күндік өріске шығарып бағатын жылқышылар мен бақташылар уақытша баспана ретінде пайдаланған. Ал көшпелі

ауылдың құрамында киіз үйге қосалқы ретінде қазан-ошақ, ыдыс-аяқ қоятын, астық сақтайтын, құрт, ірімшік қайнататын орын немесе қойшы-қолаң үшін баспана ретінде пайдаланылған. Қостан киіз үйге өтетін баспана – күрке, абылайша түрінде, кепеден қоржын үйге өтетін баспана – қақыра (бастапқы аты белгісіз) түрінде болғаны даусыз. Қостың сырықтарының ұшы енді бұрынғыдай бір буда шөппен байластыра салынбай, ортасында түтін шығатын тесігі бар шығыршыққа кигізілетін кейіпке енген. Алайда қостың ортасына қарай еңкіш қабырғасы уақытша пайдаланудың талаптарына сай келгенімен, көшпелі қауымның өмір бақи тұрып, күнелтуіне ыңғайсыз екені көріне бастаған. Сырықтардың ұшы енді арнайы тесіктері бар шеңберге (шаңырақтың бастапқы түрі) қадалатын болғандықтан қостың қаңқасы түзеле түскен.

Қоста шаңырақтың пайда болуы баспананың бұл түрінің түбегейлі өзгерістерге түсуіне жол ашқан. Оның сырықтары енді екіге бөлініп, төменгілері бірте-бірте бір бірімен қабыстырылатын керегенің, жоғарғылары шаңыраққа қадалатын таяқшалардың (уықтардың) кейпіне ене бастаған. Осылай кереге, уықтардың бастапқы түрлері пайда болған. Жүздеген жылдар өткеннен кейін күркенің (қостың) қабырғасы қазіргі киіз үйдікіндей, оп-оңай құрастырылып-ажыратылатын торкөз қабырғалардан (керегелерден), оларға байластырылатын, түп жағы иіңкілеу болып келетіндіктен құрылығына күмбез келбетін беретін уықтардан, шаңырақтан, маңдайша, табалдырық, босағадан құрастырылатын екі жаққа айқара ашылатын ағаш есіктен (сықырлауық) тұратын қалыпқа келгені қазақтың киіз үйін аса мұқият үйлестірілген құрылыстардың қатарына қосқан.

Ұлттық қолөнеріміздің баға жетпес байлығы киіз үй қолдануға ыңғайлы, тасымалдауға жеңіл, ұлан-байтақ даланың табиғаты мен тұрмысына бейімделген ерекше баспана. Киіз үйдің қаңқасы ағаштан жасалса, ал жабындысы, бау-басқұры, жасау-жабдығы мал шикізатынан, яғни жүннен дайындалған. Демек киіз үйдің ішкі сән-салтанатын келтіретін бұйымдардың барлығы дерлік әйелдердің қолынан шыққан туындылар болып табылады. Киіз үйдің киізіне қарай ақ үй, боз үй, қара үй деп бөлінген. Киіздер ақ, боз қойдың жүнінен басылып, ешкінің қылынан есілген жіппен жиектелген.

Киіз үй атаулары.

1. Абылайша. Керегесіз, уықты тігінен тұрғызып тіккен шағын киіз үй.
2. Ақ шаңқан үй. Сүттен ақ, аппақ киіз үй.
3. Ақтағыр. Екі қанатты, екі үзікпен жабылатын шағын киіз үй.

4. Жаппа үй. Уыққа киіз жауып, уақытша тігілген шошақ үй.
5. Қара құрым үй. Киізінің тозығы жеткен, ескі үй.
6. Қара үй. Киіз үйді кейбір жерде қара үй деп аталады.
7. Қараша үй. Қоңыр түсті, жыртық, тесік, ескі үй.
8. Орда. Еңселі, салтанатты киіз үй.
9. Отау. Ұлға енші беріп, бөлек шығарған киіз үй.
10. Тоңқайма. бірнеше уықпен ғана көтерген киіз үй.
11. Ұраңқай. Уық тәрізді сидам ағаштардан басын түйістіріп тігілген үй.

Кесте 1. Киіз үйдің сүйегі

1.	2.Сүйегінің бөліктері.	3. Құрамдасбөлшектерініңатауы.
1.	Шаңырақ.	1.Бақалақ. 2. Күлдіреуіш. 3. Қаламдық. 4. Табақ. 5. Тарам. 6. Тоғын.
2.	Уық.	1. Қалам. 2.Қары. 3. Иін. 4.Уық бау.
3.	Кереге.	1. Балашық. 2. Ерісі. 3. Желі. 4. Көк. 5. Қанат. 6. Сағанақ.
4.	Сықырлауық.	1.Босаға. 2. Жарма бет. 3. Маңдайша. 4. Табалдырық.

Дереккөз: [Муканов М.С. 1981: 224.]

Киіз үй жиһаздары.

1. Абажа. Ас, тағам салуға, арналып жасалған сандықтың (кебеженің)үлкен түрі.
2. Абдыра. Киім-кешек, әр түрлі бұйымдар салатын үлкен сандық.
3. Ағаш төсек. Жату үшін пайдаланылатын үй жиһазы.
4. Адалбақан. Киім және тағы басқа үй мүліктерін ішуге арналған жиһаз.
5. Асадал. Тамақ пен ыдыс-аяқ сақтауға арналған үй жиһазы.

6. Бөгіре. Кішкене қол сандық (шай жабдықтары үшін).
7. Жағылан. Былғарыдан істелген сандық.
8. Жазы. Жерге отырып, тамақ ішуге арналған аласа үстел.
9. Жүкааяқ. Жүк астына қоятын төрт аяқты бұйым.
10. Кебеже. Ас, тағам салуға арналып, ағаштан жасалған үлкен сандық.
11. Сандық. Әр түрлі бұйым салуға арналып, ағаштан не металдан жасалатын үй жиһазы.

4. ДАЛАЛЫҚ ЭТНОГРАФИЯЛЫҚ МАТЕРИАЛДАРЫ. ЖАҢААРҚА АУДАНЫ

Қараганды облысы, Жаңарқа ауданының тұрғыны F. Оспановтың мәліметі.

- Киіз үйдің қандай бөліктерін білесіз және олар бір сөзбен қалай аталады?

- Киіз үй – мал баққан көшпелі халықтардың қысы-жазы отыратын өте қолайлы және төзімді баспанасы. Ол тез құрылып, тез жиналады. Қыста жылы, ал жазда салқын болады. Көлеміне және сыртқы кейпіне қарай әр түрлі болып келеді.

Киіз үйдің негізгі бөліктері қаңқасы немесе киіз үйдің сүйегі деп аталады. Олар: *кереге, уық, шаңырақ есік немесе сықырлауық*. Бұлар көлеңкеде кептірілген талдан, жіңішке қайыңнан немесе теректен жасалады. Киіз үй жасаудың өзіндік ерекшеліктері бар. Оны тек шебер – үйші жасайды.

Киіз үйді тігу оңай емес. Алдымен керегені жаяды. Керегенің биіктігі екі метрдей болады. Кергенің әр бөлігін – қанат деп атайды. Қанат саны үй көлеміне қарай көбейе береді. Киіз үй төрт, алты, сегіз, он екі қанатты болады. Ал, хан ордасының қанат саны отыз, отыз екіге дейін жеткен.

Осыдан кейін шаңырақты көтереді.

- Қазақ халқының өмірінде шаңырақ қандай мән-мағынаға ие?

- Қазақтың өмірінде шаңырақтың маңызы зор. **Шаңырақ** – үй, әулет мағынасында да пайдаланылады. Оны «қара шаңырақ» деп атайды. Ұл бала әке шаңырағының иесі, мұрагері болып саналады. Киіз үйдің басқа сүйектері ескірсе, жаңартады, ал шаңырақты жаңартпайды. Әдетте шаңырақты үй иесі, ер адам көтереді. Үлкен киіз үйлердің шаңырағын ат үстінде тұрып бақанмен көтерген. Бақан – бір ұшын екі аша етіп жасаған екі сырық. Сонан соң уықтарды шаншыған. Уықтардың кереге басына байланатын жағы жалпақтау болып келеді. Және сол жерді тесіп бау өткізеді.

Оны «уық бау» деп атайды. Осы бау арқылы уық, пен кереге басын біріктіріп байлайды. Шаншылып біткен уықтың сыртынан айналдыра құрмен шамалап таңады.

Шаңырақтан кейінгі ерекше қастерленетін бөлшегі – босаға. Ол табалдырық пен маңдайшадан тұрады. Ал, есіктің екі жақтау ағашын «таяныш» дейді. Оған сықырлауық орнатылады.

- Осы орайда сықырлауық, түндік туралы мәлімет бере кетсеңіз...

- Сықырлауық – киіз үйдің өте әшекейленіп жасалатын сәнді есігі. Бұл ортасынан ашылып-жабылатын жарма есіктерге ұқсас. Ол екі таянышқа ілмек арқылы ұстасады, ашып-жапқанда сықырлап тұрады, Сондықтан да ол сықырлауық деп аталып кеткен.

Осыдан кейін үйдің киізін жабады. Киіздің төрт түрі бар. Олар: туырлық, үзік, түндік, киіз есік. Алдымен туырлықты кереге керіп ұзын баулары арқылы уыққа бекемдеп байлайды. Сонан соң бақанның көмегімен үзік пен түндікті жабады. Үзік кереге басынан шаңырақ шеңберіне дейінгі аралықты қамтиды. Атауына сай олар үзік-үзік киізден тұрады.

Уық – шаңырақ пен керегені қосып, байланыстырып тұратын иінді ағаш. Уықтың саны, кереге басының санына байланысты болады және киіз үйдің көлемі, қанатына сәйкес өзгеріп отырады.

Кереге – үйдің қанат санын білдіретін тор, не жел көзді етіп жасалған киіз үйдің негізгі бөліктерінің бірі. Уыққа қарағанда керегенің жасалу жолдары күрделі, көптеген заңдылықтарды білуді қажет етеді. Киіз үйдің ағаштарын жасаған шеберлерді «үйші» деп атаған. Кереге мен уықты жасауға көк талды, қара және сәмбіл талдарды, қайыңды пайдаланған. Қатты желде мықты болуы үшін байлар, ауқатты адамдар киіз үйді жақсы қайындардан жасатқан. Киіз үйдің сүйегін жасауға арнаулы құрал-саймандар тез, ыруыш, сызғы, балта, шапашот, үскі, жоңғы, ырғақ, сықаурын пайдаланады

Түндік – шаңырақты, киіз есік сықырлауықты жауып тұрады. Түндік арнаулы бояу арқылы оңай ашылып-жабылады. Киіз есіктің сырты киіз, ортасы ши, астары жарғақтеріден жасалады. Ол шиыршықтап түріп қоюға ыңғайлы.

Киіз үйдің іші екіге бөлінеді. Олар: төр жақ (төрдің оң жағы, сол жағы) есік жақ (оң босаға, сол босаға). Қазақ халқы киіз үйдің ішін әсемдеп безендірген. Желбау өрнекті, төгілме шашақты құр, шаңыраққа үш жерден байланып, кереге асылады. Ол киіз үйге сәндік-жиһаздық сипат береді. Оның негізгі міндеті – дауыл кезінде шаңырақты салмамен басып тұру.

Әдетте, үйдің оң жағына ағаш төсек орнатылып, оның тұсына түскиіз ұстап, шымылдық құрады. Төрге жүкаяқ, оның үстіне абдыра (сандық) қояды.

Абдыраға көрпе-жастық тағы басқа жүктерді жинайды. Үйдің сол жағына тамақ салатын кебеже, қазан-аяқ салатын аяққап, ыдыс-аяқтар (саба, торсық, ожау, кесе, тостақ және т.б.) қойылады да, осы араны шым шимен қоршап жабады. Бұл «ас-су бұрышы» деп есептелінеді. Ал, үйдің ортасына тамақ асатын ошақ (таған) немесе темір пеш орнатып қояды. Киіз үйді осылай әр отбасы өз қалауларына безендіріп, жабдықтаған. Жабдықталған үйдің сәнді, әдемі болуы үй иелеріне байланысты [информант, Ғ. Оспанов, 2008].

ҚОРЫТЫНДЫ

Киіз үйге қатысты зерттеулердің көпшілігін этнографтар, антропологтар, тарихшылар, сәулетшілер, мәдениет зерттеушілері және дәстүрлі қоғамдарды зерттейтін мамандар жүргізген. Бұл түрдегі ғылыми зерттеулер көбінесе киіз үйдің құрылымын, қызметін және символикасын толық түсіну үшін әртүрлі салалардағы білімдерді біріктіретін пәнаралық көзқарасты қамтиды. Жеке зерттеулерді Қазақстанның, Орталық Азия елдерінің ғалымдары да, Орталық Азия халықтарының этномәдени ерекшеліктерін зерттеуге мүдделі әлемнің басқа аймақтарының зерттеушілері де жүргізе алады.

Этнография аясындағы зерттеу киіз үй ішіндегі қоғамдық құрылыстың ерекшеліктерін ашады. Қауымдастық ішіндегі рөлдер мен өзара әрекеттерді талдау қазақ қоғамының әлеуметтік-мәдени аспектілеріне, сондай-ақ әлеуметтік нормалар мен мағыналардың эволюциясына жарық түсіре алады. Қазақ халқының мәдени болмысын танытуда киіз үй басты рөл атқарады. Киіз үйдің символизмі, безендірілуі және дизайн ерекшеліктері дәстүрлерді сақтаудың және мәдени құндылықтарды жеткізудің маңызды құралына айналады.

Киіз үй ішіндегі кеңістіктің құрылымы мен ұйымдастырылуы қазақ қоғамындағы әлеуметтік нормалар мен рөлдерді көрсетеді. Киіз үй – ұрпақтар арасындағы байланысты нығайтуға көмектесетін отбасылық басқосулар, салт-дәстүрлер мен мерекелер орны. Киіз үй салуға арналған киіз үй мен ағаш сияқты дәстүрлі материалдар мен технологиялар табиғи ресурстармен мәдени тәжірибенің тұрақтылығын және экологиялық тепе-теңдікті сақтауды көрсетеді. Зерттеудің нәтижелерін қазақ халқының

мәдени ерекшеліктерін тереңірек түсінуге негіз бола алады және қазіргі қоғамдағы дәстүрлерді сақтау және жеткізу үшін пайдаланылуы мүмкін.

Қосымша:

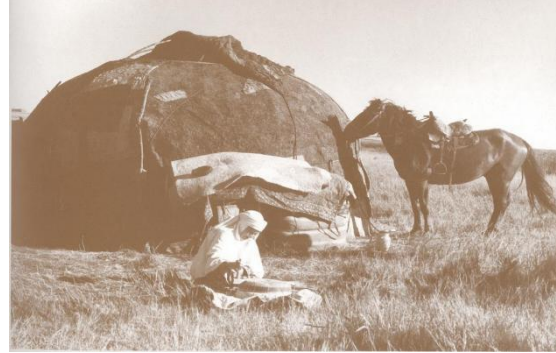
Осы тұрғыда қазақ қоғамының мәдени және тарихи аспектілерін бейнелейтін бірегей ерекшеліктерді анықтай отырып, осы тұрғын үйдің архитектурасының, әлеуметтік-мәдени маңызы мен функционалдық аспектілерінің ерекшеліктері талданып, қазақ халқының дәстүрлі тұрғын үйі-киіз үйге қатысты этнографиялық материалдары:

Сурет 1. Дәстүрлі киіз үйдің алдыңғы көрінісі



[Дереккөз: Сарыарқаның қолданбалы колөнері, 2010 жыл].
[Дереккөз: Сарыарқаның қолданбалы колөнері, 2010 жыл].

Сурет 2. Дәстүрлі киіз үйдің алдыңғы көрінісі



Сурет 3. Киіз үй алындағы бойжеткен



Сурет 4. Киіз үйдің жанындағы саятшы



[Дереккөз:Ресей этнографиялық мұрағатынан], [Дереккөз: Қарағанды қаласындағы Наурыз мейрамында түсірілген фотосурет, 2018 жыл].

Сурет 5. XX ғасыр. Киіз үйдің жанындағы көрініс



[Дереккөз: Сарыарқаның қолданбалы қолөнері, 2010 жыл].
[Дереккөз: Сарыарқаның қолданбалы қолөнері, 2010 жыл].

Сурет 6. XIX ғасыр. Киіз үйдің ішіндегі ауқатты адамдар



Сурет 7. Киіз үй алдындағы көрініс



[Дереккөз: Ақтоғай ауданындағы экспедиция материалдары, 2010 жыл].
[Дереккөз: Саяхатшы жазбасының веб сайтынан алынды, <https://bangkokbook.ru>. 10.01.2024].

Сурет 8. Бес қабатты киіз үй



Сурет 8. Киіз үйдің ішкі көрінісі.



[Дереккөз: Қазақ киіз үйі Германияда өткен көрмеде. <https://inbusiness.kz>. 11.01.2024].

EXTENDED SUMMARY

This ethnographic study meticulously explores the traditional Kazakh dwelling, the yurt, offering an in-depth analysis of its historical, cultural, and architectural dimensions. The research delves into the evolution of the yurt, unraveling the intricate changes in its structure, materials, and functionality over different periods of Kazakh history.

A notable facet of the study is the examination of the impact of natural and climatic conditions on the development and adaptation of the yurt. By scrutinizing environmental factors, the research sheds light on how the nomadic lifestyle of the Kazakh people influenced the design and construction of the yurt, making it a resilient and adaptable dwelling.

The analytical framework employed in this research involves a comprehensive review of existing literature, including the works of various scholars. By critically analyzing methodologies and findings from previous research, the study positions itself within the broader context of ethnographic studies on traditional dwellings.

Archaeological findings play a pivotal role in reconstructing the history of the yurt. Through detailed archaeological analysis, the study explores stratigraphy, artifact contexts, and architectural evolution. This multidisciplinary approach, combining archaeology and ethnography, enriches the understanding of the cultural and historical significance of the yurt.

The sociocultural context of the yurt is carefully examined, emphasizing its role beyond being a mere dwelling. The yurt emerges as a symbolic representation of Kazakh cultural identity and social traditions, reflecting the deep-rooted connection between architecture and the collective consciousness of the Kazakh people.

In conclusion, this extended annotation encapsulates the multifaceted nature of the study, providing a nuanced exploration of the yurt in the Kazakh cultural milieu. By intertwining archaeological and ethnographic perspectives, the research not only contributes to the academic discourse on traditional dwellings but also enriches our understanding of the dynamic interplay between culture, environment, and architecture in the nomadic history of the Kazakh people.

БИБЛИОГРАФИЯ

Андреев И.Г. (1998). Описание Средней Орды киргиз-кайсаков, Алматы: Ғылым, 280 с.

- Аршабеков Т.Т., Шашенов Д.Т.(2010). Сарыарқаның қолданбалы қолөнері. Қарағанды: Гласир баспасы,192 б.
- Бақ (2023), “Қазақ киіз үйі Германияда өткен көрмесі туралы мақала”, <https://baq.kz/qazaqtyn-kiiz-uyi-germaniyada-otken-kormege-qatysty-299149/>, (Қолдану күні: 11.01.2024).
- бангкоккітап (2024), “Саяхатшы жазбасының веб сайты”, <https://bangkokbook.ru.>, (Қолдану күні: 10.01.2024).
- Бичурин Н.Я. (1997) Средняя Азия и Восточный Туркестан, Алматы, 352 с.
- Бөкенов А. (1991).Көнеден жеткен киіз үй // Социалистік Қазақстан, 22 наурыз.
- Геродот. История. В 9-ти книгах. (1999). Перев.Г.А.Стратановского.-М:Ладомир,Фирма Издательство АСТ, 752 с.
- Гильом де Рубрук. (1957) Путешествие в восточные страны. – Москва, 85 с.
- Джанибеков. (1982). Д. Культура казахского ремесла.-Алма-Ата:Онер,-144 с:ил.
- Жәнібеков Ө. (1993).Үйлесімі жарасқан // Халық кеңесі, 19 наурыз, 2 б.
- Информант: Ғ. Оспанов, Қазақстан Республикасы, Жаңаарқа.
- Кейкин Ж. (2000). Киіз үй // Ана тілі, 19 қазан.
- Қанафияұлы Е. (1991). Қазақтың киіз үйі //Семей таңы, - 4 қыркүйек, 39 б.
- ҚасимановС. (1993). Ағаштан түйін түйген // Қазақ әдебиеті, 2 сәуір.
- Майдар Д., Пюреев Д. (1980). От кочевой до мобильной архитектуры, Москва, 215 с.
- Муканов М.С. Казахская юрта. Алма-Ата: Қайнар, 1981. – 224 с.
- Мұқанов С. (2002). Халық мұрасы, Алматы, 304 б.
- Мырзаханова Ү. (2006). Қазақ халқының алғашқы баспанасы // Еңбекке үйрету,№9-10.
- Отарбаев Р. (1988). Екі киіз үйдің тарихы //Қазақ әдебиеті, 24 маусым.
- Паллас П.С.(1809). Путешествие по разным провинциям Российского государства. Ч1.СПб., 657 с.
- Уәлиханов Ш.Ш. Шығармалар жинағы (1961), Алматы, 777 б.
- Шаңырақ, үй-тұрмыс энциклопедиясы. (1990). Алматы, 568 б.